

Tartu ülikool eesti rahvusluse stardiplatvormina

Mart Kuldkepp

Eesti rahvusliku liikumise varastest algusaegadest peale on Tartu ülikool olnud selle jaoks üks keskse tähendusega institutsioone: mitte pelgalt kõrgharidust pakkuv õppeasutus, vaid ka rahvusliku uhkuse sümbol ja poliitilis-ühiskondliku aktivismi keskpunkt, millela oleks viimaste sajandite Eesti ajalugu raske ette kujutada. Siiski oli Tartu ülikool eestlaste seisukohalt kaua aega kõike muud kui „rahvuslik“, välja arvatud oma asukoha poolest. Esialgu ainsa ülikoolina tänapäeva Eesti territooriumil ja õieti terves lähiregionis, loodi see hiljem paljude eestlaste *alma mater*’iks saanud õppeasutus Rootsi suurriigi poolt euroopalikule akadeemilisele traditsioonile tuginedes.

Tartu ülikooli struktuur ja põhikiri jäljendasid Rootsi esimest, juba keskajal rajatud Uppsala ülikooli, ning oma kahel esimesel lühikesel ja rahutul tegutsemisperioodil Academia Gustavianana aastatel 1632-1665 ning seejärel Academia Gustavo-Carolinana aastatel 1690-1710, oli Tartu ülikool ennekõike Rootsi koloniaalpoliitika teostamise vahend Läänemere idakalda värskelt vallutatud alade lõunaosas. Uuest õppeasutusest sai lähte- ja tugipunkt protestantliku usu ja hariduse levikuks piirkonnas, mis veel alles hiljuti oli kuulunud Poola katoliiklastele, kes juba 1583. aastal olid asutanud Tartu Ülikooli teise – seekord kohaliku – vahetu eelkäija, Tartu jesuiitide kolleegiumi.

XVII sajandi Tartu ülikoolis olid õppejõududeks rootslased ja sakslased ning üliõpilasi tõmbas uus õppeasutus ligi peamiselt Soomest ja Rootsist, kust oli mõnikord lihtsam võtta ette laevareis Eestisse, kui kurnav maismaateekond näiteks Uppsalasse. Õppekeeleks oli Tartu Ülikoolis ladina keel ja üleüldse ei leidunud selle Rootsi provintsiaalakadeemia juures praktiliselt mitte midagi eestilikku. Avakõne, mille Liivimaa kuberner ja ülikooli esimene kantser Johan Skytte pidas 1632. aasta 15. oktoobril toimunud avatseremoonial, väljendas küll

lootust, et ka talurahva pojad võiksid ülikooli oma tee leida, kuid see omas ajas ebatavaline ja radikaalne soov jäi esialgu tagajärjetuks.

Siiski ei jäänud Tartusse kogunenud akadeemiline kogukond ümbritseva talurahva keelte ja kultuuride vastu ükskõikseks. Nende uurimises tehti juba tollal mitmeid märkimisväärseid edusamme, mille seas olid ajaloo professor Friedrich Meniuse esimesed uurimistööd eesti folkloorist, teoloogiaprofessor Georg Manceliuse esimene läti-saksa sõnaraamat 1638. aastal ja Academia Gustavianias õppinud Urvaste pastori Johann Gutsلاffi 1648. aastal avaldatud lõunaeesti keele grammatika. Ülikooli hilisematel tegutsemisperioodidel oli nõnda rajatud traditsiooni võimalik juba jätkata.

Pidevate sõdade tõttu oli rootsiaegne ülikool sunnitud vahepeal uksi sulgema ja tegutsemiskohta muutma, kuni Põhjasõja eest Pärnusse pakku läinud õppeasutus läks 1710. aastal lõplikult hingusele – samal ajal, kui Pärnu Vene vägedele alistus. Ehkki venelastega sõlmitud kapitulatsioonilepingu tingimused nõudsid, et ülikoolil lubataks edaspidigi tegevust jätkata, ning Peeter I väljendas valmisolekut seda tingimust täita, jäid siinsed alad ilma ülikoolita terveks ülejäänud XVIII sajandiks. Taasavamine sai võimalikuks alles 1802. aastal, nüüd juba Vene keiserliku ülikoolina Tartus.

Tartu ülikooli tegevuse teisel perioodil oli igasugune Rootsi mõju muidugi kaugemale minevikku jäänud, nagu sinna oli jäänud ka Rootsi lühikeseks kujunenud etteaste Euroopa suurvõimuna. Mingist suuremast eesti mõjust ei saanud esialgu samuti juttugi olla. Ennekõike ja ülekaalukalt oli tegemist baltisaksa ülikooliga, mille taasavaminegi oli saanud teoks tänu eestvedamisele kohaliku provintsiaalvõimu teostavate baltisaksa rüütelkondade poolt. Õppekeeleks oli ülikoolis saksa keel ning õppejõude värvati peamiselt teistest saksa keelt kõnelevatest Euroopa piirkondadest. Leidus ka baltisakslastest õppejõude, kellest osa kõneles arvatavasti mingil määral eesti või läti keelt.

Üliõpilased olid samuti ülekaalukalt baltisaksa päritolu ning astunud ülikooli üldjuhul selleks, et saada ettevalmistust mitmesugusteks kohalikeks administratiivseteks, juriidilisteks, vaimulikeks ja meditsiinilisteks ametiteks. Nõnda põlistas Tartu ülikool XIX sajandil eelkõige just baltisakslaste võimu Balti kubermangudes. Ühtlasi aga aitas ülikooli olemasolu kaasa ka saksa mõju levimisele provintsist pealinna ning mujale üle Vene impeeriumi, kus oli samuti vaja haritud inimesi.

Vaatamata ülikooli uues nimes väljenduvale riigitruudusele jäi reformimeelse tsaar Aleksander I poolt asutatud õppeasutuse juures ka vene mõju esialgu tagasihoidlikuks, piirdudes peamiselt tehnilis-administratiivsete ja finantsiliste aspektidega. Ent nagu varemgi, iseloomustas ka ülikooli uut tegevusperioodi algusest peale tugev akadeemilist huvi kohalike talurahvakeelte ja -kultuuride vastu. Eesti ja läti keele lektoraadid loodi juba 1803. aastal ning 1838. aastal asutati ülikooli õppejõudude ja üliõpilaste poolt esimene eesti keele ja kultuuri uurimisele pühendatud teaduslik ühing, Õpetatud Eesti Selts (ÕES).

Alguses puhtalt baltisakslasi koondanud ÕES-i liikmeks sai XIX sajandil seda enam eestlasi, mida enam eestlastest tudengeid ülikooli vastu võeti. Seltsi liikmeskonda kuulusid mitmed eesti rahvusliku liikumise rajajad ja varased suurkujud, Kreutzwald, pastorid Jakob Hurt ja Villem Reiman ning Jaan Tõnisson. Õpetatud Eesti Selts oli eeskujuks ka juba eestlaste enda algatatud sarnastele ettevõtmistele, mille olulisimaks näiteks oli aastatel 1872-1893 Tartus tegutsenud Eesti Kirjameeste Selts.

XIX sajandi keskpaiku ja teisel poolel baltisaksa-eesti akadeemilisi kontakte soodustanud miljöö Tartu ülikooli ümber oli keskse tähendusega eesti rahvusluse ideede kujunemise jaoks. Just seal tutvusid paljud esimese põlvkonna eesti intellektuaalid kultuurirahvusliku mõttega, mis kinnitas igasuguste erinevate rahvuskultuuriliste eripärade põhimõttelist väärtust ja

eluõigust ning lubas seega ka eestlasi käsitleda teistest eraldiseisva ja vähemalt mingis mõttes nendega võrdväärse rahvusena.

Eesti ja baltisaksa intellektuaalide suhtumises eestlastesse leidis siiski põhimõttelisi erinevusi. Baltisaksa akadeemilise eliidi vaatenurk talurahvale oli ülekaalukalt paternalistlik, huvitades nende keelest ja kultuurist kui esmajoones etnograafilistest ja antikvaarsetest nähtustest. Mingit poliitilist rolli või isegi võimalust seda tulevikus omandada, põliselakonnale üldiselt anda ei soovitud. See oli oluliseks erinevuseks baltisaksa estofiilide ja Soome rootsikeelsest kesk- ja ülemklassidest võrsunud fennomaanide vahel, kellest viimased tajusid, et nende maa tulevik saab rajaneda eelkõige just soomlusel.

Baltisaksa literaatide seas levinud seisukoha järgi olid eestlased seevastu küll rahvus, kuid mitte ajalooline või kultuurirahvus, mis tähendas, et nad olid määratud ajaloo näitelavalt peagi kaduma, kuna süvenev moderniseerumisprotsess pidi Balti kubermangud edaspidi rahvuslikult homogeenseteks muutma. Kuigi eestlasi ja lätlasi oli baltisakslastest arvuliselt palju rohkem, peeti neid kultuuriliselt niivõrd nõrgaks, et nende peatset germaniseerumist võeti paratamatusena. Just seetõttu oli vajalik talurahva keelt ja rahvaluulet koguda ja säilitada tulevaste põlvkondade jaoks.

Eesti rahvuslased taolise tumeda tulevikuväljavaatega muidugi nõustuda ei saanud. Vastupidi: Jakob Hurt püüdis 1870. aastatel näidata, et eestlased on oma naabritest tänu kultuurierinevustele ja asuala looduslikele eripäradele loomuldasa eraldatud ning seega pole ohtu ka nende kadumiseks eraldiseisva rahvusena. Rahva kultuurilise ja haridustaseme paranemine aja jooksul pidi tagama hoopis eestlaste kui rahvuse säilimise, mitte aga kiirendama nende assimileerumist.

Samal ajal olid Tartu Ülikoolis õppivad eesti päritolu tudengid muutunud niivõrd arvukaks, et võisid hakata mõtlema omaenese üliõpilasorganisatsiooni asutamisele. Esimesed

tudengiseltsid olid Saksa *Burschenschaft*'ide eeskujul loodud ülikooli juurde juba 1816. aastal, kuid need tihti avalikku korda rikkunud ja muid probleeme põhjustanud organisatsioonid keelati korduvalt ära, kuni lõpliku legaliseerimiseni 1862. aastal. Kaheksa aastat hiljem asutati eesti tudengite varasemate ringide ja raamatuklubide baasil Eesti Üliõpilaste Selts (EÜS), mille rolli on eesti rahvusluse edaspidise konsolideerumise seisukohalt raske üle hinnata.

EÜS-i kuulus terve rida eesti rahvusliku liikumise liidreid, sh Jakob Hurt, Karl August Hermann, Jaan Tõnisson, Matthias Johann Eisen ja Oskar Kallas. 1881. aastal võttis EÜS kasutusele sini-must-valge värvikombinatsiooni ning seda kasutades valmistati 1884. aastal esimene samades värvides lipp, mis järgis saksa tudengiorganisatsioonide trikolooride eeskujut. Eesti iseseisvuse välja kuulutamise järel 1918. aastal sai see lipp Eesti riigilipuks. Esialgu baltisaksa tudengite poolt maha rebitud ja täis sülitatud lipp elas oma vaenlased üle.

XIX sajandi teisel poolel levis Balti kubermangudes nähtus, mis hiljem on saanud tuntuks venestamise nime all, ning mis eelkõige ähvardas baltisakslaste autonoomseid omavalitsusinstituutsioone, protestantlikku religiooni ja ka saksakeelset Tartu ülikooli. Venestuspoliitika ajendiks oli asjaolu, et selleks ajaks olid hakanud lõpuks ka Venemaal laiemalt levima rahvuslikud ja moderniseeriv-reformistlikud meeleolud, mille seisukohalt oli kaugeleulatuvate eriprivileegidega mittevene piirialade olemasolu – lisaks Balti kubermangudele ka nt Soome – Vene riigi sisemise ühtsuse ja stabiilse arengu seisukohalt põhimõtteliselt ebasoovitav ja pikemas plaanis ka talumatu. Seetõttu olid vene slavofiilid asunud juba 1860. aastatel nõudma Balti erikorra kaotamist ja Venemaa tavapärase administratiivkorralduse laiendamist ka Balti kubermangudele.

Saksamaa ühendamise 1871. aastal tekitas Venemaal muret, et autonoomse Soome ja mässule kalduva Poola-Leedu vahele surutud saksakeelsed provintsid võivad kergesti langeda edasiste Saksa võimuambitsioonide roaks. Riigi pealinnale niivõrd lähedal elutseva baltisaksa eliidi

võimalikku ebalojaalsust nähti tõsise ohuna isegi Vene riigi enda säilimisele. Kardetav võimalus, et eestlaste ja lätlaste germaniseerumise tõttu omandab sakslastest elanikkond Balti kubermangudes peagi enamuse, lisas taolistele hirmudele veelgi õli tulle. Selle tõttu asuti alates 1870. aastate lõpust Baltimaades ellu viima erinevaid keskväimu tugevdavaid ja erikorda õõnestavaid uuendusi.

Selgelt ajale jalgu jäänud ja paljuski lausa keskaegse Balti erikorra reformimine oli eestlaste seisukohalt teretulnud ja aitas kaasa nende poliitilisele ja majanduslikule emantsipeerumisele. Eestlased nägid hea meelega pealt baltisakslaste autoriteedi ja mõjuvõimu vähenemist ning aitasid sellele mitmesuguste tsaarimeelsete aktsioonide ja palvekirjadega omalt poolt kaasa. Siiski ei tähendanud venestus, et põlisrahva kultuuriline või õiguslik olukord oleks märgatavalt paranenud. Ka Venemaalt Balti kubermangudesse saadetud bürokraadid, kes kohalikke keeli ei osanud ega olusid ei tundnud, ei olnud talurahvale tingimata mugavamateks partneriteks, kui seda olid olnud baltisakslased.

Suur osa venestamisaegsetest initsiatiividest kokkuvõttes ebaõnnestus, mille juures mängis oma rolli nii baltisakslaste tõrksus, kui ka Vene riigi vähene administratiivne võimekus. Üks olulisemaid muutusi, mis siiski läbi viia õnnestus, oli õppekeele muutmine kohalikes õppeasutustes. XIX sajandi lõpuks oli kogu algkooli-järgne koolisüsteem, mis varem oli olnud saksakeelne, läinud üle vene keelele. Aastatel 1882-1898 venestati peaaegu täiel määral ära ka Tartu ülikool – ainult usuteaduskond jäi kuni 1916. aastani saksakeelseks, kuna kardeti, et luterliku teoloogia kättesaadavaks tegemine vene keeles avaldaks laostavat mõju õigeusklikule vaimulikkonnale. 1893. aastal pandi XIX sajandi venestuspüüdlustele omamoodi kroon, kui Tartu linn nimetati ametlikult ümber Jurjeviks ning Tartu ülikool Keiserlikuks Jurjevi Ülikooliks. Selleks ajaks olid ülikoolist lahkunud praktiliselt kõik nn riigisakslastest õppejõud ning ka paljud baltisakslased eelistasid oma karjääri jätkata mujal.

Tartu ülikooli venestamise üks märkimisväärseid ja samas ettekavatsematuid tagajärgi oli Vene revolutsioonilise liikumise ja selle ideede levik Balti kubermangudesse. Paljud vene ja juudi päritolu üliõpilased ning mõnel juhul ka õppejõud, kes nüüd venekeelsesse Jurjevi ülikooli õppima või tööle tulid, säilitasid sidemed Moskva või Peterburi tudengiringkondadega, mis olid 1890. teisel poolel radikaliseerunud. Ühtlasi avanes gümnaasiumiõpingute ajal hea vene keele oskuse omandanud eestlastest tudengitel nüüd võimalus asuda õppima Venemaa ülikoolidesse, mis samuti tõi kaasa lähedasi kokkupuuteid radikaalsete ja sotsialistlike ideedega.

Väga kiiresti tekkisid ka Tartus esimesed sotsiaaldemokraatliku ja anarhistliku kirjanduse lugemisele pühendunud ringid, mille eestvedajateks olid esialgu peamiselt vene ja juudi üliõpilased, kuid mille liikmeteks astus ka eestlasi ja lätlasi. XX sajandi alguse esimese kümnendi keskpaigaks oli see radikaliseerumisprotsess jõudnud juba piisavalt kaugemale, et mõjutada tervet nooremat põlvkonda eesti intellektuaale, kelles paljud tõusid hiljem juhtivatele kohtadele sõdadevahelise aja iseseisvas Eesti Vabariigis: Mihkel Martna, Konstantin Päts, Otto Strandman, Jaan Teemant, Nikolai Kõstner jpt.

1905. aasta sügiseks olid impeeriumis jõudnud asjad nii kaugemale, et tsaar oli sunnitud tegema konstitutsioonilisi järeleandmisi, mille hulka kuulus poliitiliste erakondade legaliseerimine ja Venemaa ajaloo esimese parlamendi – Riigiduuma – kokku kutsumine. Duuma oli omakorda kasvulavaks selle liikmeks valitud eesti ja teiste Venemaa vähemusrahvuste poliitikutele, kellel nüüd avanes võimalus omavahel kontakte luua ja igapäevast koostööd teha. Ühtlasi sai 1905. aastal selgeks, et eesti haritlaste vanema ja noorema põlvkonna vahele oli tekkinud lõhe. Varasem põlvkond olid omandanud oma rahvusliku ideestiku enamjaolt Tartu baltisaksa estofiilsetelt literaatidelt ja üksteise käest, nooremate kujunemisloos ja mõttemaailmas mängisid aga tähtsat osa ülikooli juures tegutsenud põrandaalustes ringides saadud revolutsioonilised impulsid.

Eesti rahvuslik liikumine, mis traditsiooniliselt oli olnud suunatud eeskätt baltisaksa eliidi poliitilise võimu ja kultuurilise domineerimise vastu, omandas nüüd senisest selgemalt tsaarivõimuvastase iseloomu. See võis rajada teed otsusekindlusele, millega end 1918. aastal Venemaast eraldunuks kuulutati. Revolutsiooni ajal baltisaksa mõisaomanike poolt Vene keskvalitsusele esitatud tungivad abipalved ja hiljem ühiselt korraldatud karistusaktsioonid tähendasid aga seda, et eestlaste silmis ei suurenenud ka sakslaste populaarsus. Vastupidi: poliitiline vasakpoolsus ja käre saksavastatus jäid Eestis lahutamatult seotuks vähemalt kuni Teise maailmasõjani ja mingis osas ilmselt kauemgi.

Eriti intensiivseks kujunesid saksavastased meeleolud Esimese maailmasõja alguskuudel, mil suurel osal mobiliseeritud eesti sõduritest ja ohvitseridest õnnestus kogeda umbes samasugust sõjavaimustust nagu nende „augustihulluse“ läbi teinud saatusekaaslastel mujal Euroopas, ning ilmselt suuremat võrrelduna keskmise vene sõduriga, kelle jaoks kippusid sõja eesmärgid ähmaseks jääma. Eestlaste jaoks peeti sõda Saksamaa – baltisakslaste emamaa – ning seeläbi justkui baltisakslaste enda vastu.

Samamoodi pandi kõik sakslased sõja alguses ühte patta ka tsaarivõimu poolt ning neil aastatel tugevnes taas kord venestuspoliitika, mis nüüd oli suunatud veelgi teravamalt just baltisakslaste vastu, keda kahtlustati ebalojaalsuses ja poolehoidus Saksamaale. Oli see tõsi või mitte, kuid igal juhul õnnestus Vene riigil suur osa oma baltisaksa alamatest niiviisi enda vastu pöörata ning kui mitte varem, siis pärast 1917. aasta veebruarirevolutsiooni asus märkimisväärne osa neist seisukohale, et oleks eelistatavam, kui Balti kubermangud saaksid okupeeritud ja annekteeritud Saksamaa poolt.

Nii eestlaste, kui ka baltisakslaste jaoks avanes võimaluste aken 1917. aasta kevadel, kui Vene veebruarirevolutsiooniga oli tsaarivõim lõpuks kukutanud. Selleks ajaks arvestatava Riigiduumakogemusega eesti poliitikud ning Venemaa pealinnas resideeruv võrdlemisi

suurearvuline eestlaskond suutsid ühisel jõul survestada Vene ajutise valitsuse esimest koosseisu heaks kiitma Eestimaa kubermangu ajutist autonoomiaseadust, millega esimest korda ajaloos liideti Eesti territoorium tema etnograafilistes piirides ühtseks administratiivseks tervikuks. Samal ajal seadsid rüütelkonnad sisse lähedase koostöö Keiserliku Saksamaa anneksionistliku juhtkonnaga, lootes Saksa relvade abiga Balti provintsid Venemaast eraldada ning muuta need mingit laadi Saksa satelliitriigiks.

Eestlaste jaoks oli selline perspektiiv muidugi vastuvõetamatu. 1918. aasta veebruaris kuulutati Eesti iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks. Samal ajal olid Saksa väed jõudnud väga lähedale Eesti maismaa hõivamisele. Selleks ajaks oli suur osa Tartu ülikooli varadest, nagu ka selle venelastest õppejõud ja üliõpilased, evakueeritud Saksa pealetungi ootuses Voroneži linna Venemaale, kus 1918. aastal asutati sellelt pinnalt Voroneži ülikool.

Tartus tekitas taoline olukord teatava akadeemilise vaakumi, mis tähendas, et Saksa okupatsioonivõimudel ja nende baltisakslastest liitlastel oli kerge hüljatud ülikooli oma soovide järgi ümber kujundada. 1918. aasta septembris ülikool taasavatigi, seekord saksakeelse nimetusega *Landesuniversität Dorpat*. Õppekeeleks sai taas kord saksa keel ning õppejõududeks rida balti- ja riigisakslasi. Kuid juba vähem kui kaks kuud hiljem sai Saksamaa Esimeses maailmasõjas lüüa ning ühtlasi sai läbi ka see lühike ajajärk Tartu Ülikooli ajaloos, mis jäi kunagi üle terve Venemaa ja Euroopaski kuulsa saksakeelse ülikooli viimaseks hingetõmbeks.

Vahepeal põranda all viibinud Eesti Ajutine Valitsus, mis pärast Saksa okupatsiooni lõppu võimuohjad enda kätte sai, oli aga juba alates 1918. aasta märtsist ülikooli taasavamiseks ettevalmistusi teinud. Neid jätkati ka Vabadussõja üllirasketel kuudel: 1919. aasta suvel loodi ülikooli ajutine nõukogu ning ülikool avati pidulikult 1. detsembril 1919, veel enne Vabadussõja lõppu, kuigi osa loenguid oli saanud alguse juba paar kuud varemgi. See kiire ja

otsustav tegutsemine Eesti Ajutise Valitsuse poolt annab tunnistust suurest sümbolsest tähtsusest, mille Tartu ülikool oli eesti rahvusliku liikumise jaoks omandanud.

Kuigi Tartu ülikoolist sai Eesti rahvusülikool ametlikult seega alles 1919. aasta lõpul, poleks liialdus väita, et pea kõik viimase paarisaja aasta Eesti ajaloo pöördepunktid on ühel või teisel viisil olnud Tartu ülikooliga seotud. See asjaolu aitab ehk mõista ka muret, mida paljud eestlased tänapäeval ülikooli pärast tunnevad. Professionaliseerunud ja rahvusvahelistunud akadeemiline kultuur, millest ükski tõsiseltvõetav kõrgharidust pakkuv ja tippteadusega tegelev õppeasutus kõrvale jääda ei tohi, võib olla raskesti ühildatav Tartu Ülikooli ajaloolise rolliga eesti rahvusliku mälu kandja ja ankrupunktina.